

SZAJBÉLY MIHÁLY

Az irányregény irányvesztése (Eötvös József: *A falu jegyzője*)

1. *Expozíció: Pincér-e a pincér?*

A kölni székhelyű WDR televíziós csatorna *Filozófia ma* című sorozata 1995 szeptemberében sugárzott adásának *A saját élet keresése közben* fejléccel jelent meg a szerkesztett változata.¹ A beszélgetést vezető Walter van Rossum azzal vezette fel Ulrich Beckhez intézett egyik kérdését, hogy aznap reggelizés közben megfigyelte a hotel pincérét. És arra gondolt: miközben ő egy luxusbeszélgetésre megy a „saját életről”, addig ez az ember begyakorolt és kényszerű cselekedeteket hajt végre. Hol van számára a saját élete? Beck úgy válaszolt, hogy a megfigyelt pincér egy előkelő hotel alkalmazottja, ahol még ragaszkodnak a pincér kinézetével kapcsolatos sztereotípiákhoz. Ha egy diákhelyre ment volna, ott talán nem is tudta volna megkülönböztetni a pincért a vendégektől. De a hotelben megfigyelt pincér élete is, túl a munkaidőn, nagyon sokrétű lehet, és egyáltalában nem kell összefüggenie a pincér létével. Ha megszólította volna, akkor talán kiderül, hogy csak időlegesen pincérkedik, egyébként kémiai tanul az egyetemen, és egy afganisztáni repülőjegyre gyűjt, mert egy évet szeretne eltölteni ott, minden különösebb cél nélkül. És a végkövetkeztetés:

Az az elképzelés tehát, hogy az embert egész életén át végigkíséri foglalkozása, hogy bizonyos rendi attribútumok tartoznak hozzá, amelyek mindenben megjelennek, egészen odáig, hogy hogyan lakik, hogyan választ, hogyan öltözködik, végérvényesen a múlté.²

Ezzel szemben Eötvös, regénye elején, még azzal vezeti fel a Törökdombon ülő Tengelyi és Vándory bemutatását, hogy:

Az ember külseje egy része sorsának. Az arc, mellyel a társaságba lépünk, néha részvétet, sokszor elidegenedést szül, s valamilyen Angliában a teknősbéka hátára íratik a nap, melyen fölemésztetni fog, úgy sok ember arcán, anélkül hogy maga gyanítaná – fölírva hordja végzetét; s talán olvasóim is, bármi gyöngye leírásom után, több érdeklődéssel tekintenek személyeimre, kiket a Törökdombon eleikbe vezetek, mintha száraz szavakkal csak azt mondanám, hogy

¹ *Auf der Suche nach dem eigenen Leben: Ein Gespräch zwischen Gerd B. Achenbach und Ulrich Beck, moderiert von Walter van Rossum = Philosophie heute: Gespräche mit Ulrich Beck, Hans Georg Gadamer, Jürgen Habermas, Hans Jonas, Odo Marquard, Carl-Friedrich von Weizsäcker, Ulrich Wickert u. a., Hrsg. von Ulrich BOEHM, Frankfurt/M.–New York, Campus Verlag, 1997, 194–216.*

² „Also, die Vorstellung eines lebenslangen Berufes mit bestimmten ständischen Attributen, der sich durchzieht bis in die Art hinein, wie er wohnt, wie er wählt, wie er sich kleidet, die ist weg.” = *Uo.*, 199–200.

Tengelyi Jónás, Tiszarét helységének jegyzőjével és Vándory Boldizsár, ugyane falu reformált lelkipásztorával találkoztak.³

A folytatásból kiderül, hogy kinézetben nem csupán az arcvonásokat érti – Lavater tanaival szemben a regény egy későbbi pontján kifejezetten tartózkodóan nyilatkozik⁴ –, hanem a ruházatot is. Elég hosszan értekeznek arról, hogy az arisztokratákhoz a világ minden táján sajátos viselet, jelvények és kiváltságok kapcsolódnak, amelyek az embereket, mióta a természeti állapot elmúlt, „születésük első órájától az utolsóig egymástól elválasztják”.⁵ A regény egy későbbi pontján pedig azt olvassuk, hogy:

A bécsi rendőrség mindenkinek, ki e városba jó, karaktere után kérdezősködik, értve ez alatt a címet vagy hivatalt, melyet visel. A kérdés ezen módjában nagy értelem fekszik. A jellem majdnem minden embernél később-előbb helyzetéhez alkalmazkodik. Hatalmunkban áll bizonyos címet el nem fogadni, de ha egy ideig viseltük, majdnem mindig azzá leszünk, mi címünkhöz illik, s én meg vagyok győződve, hogy ha az emberek belsejébe láthatnánk, ott erre nézve is a polgári állás szerint ugyanazon hasonlóságokat fognánk találni, melyek az orvosok, lelkészek s bizonyos mesteremberek külsejében észrevehetőek.⁶

Míg Ulrich Beck pincérének külseje semmit sem árul el lényé lényegéről, addig Eötvös hősei identikusak azzal, ami arcukról, viselkedésükről és öltözetükről leolvasható. E ponton elégedetten bólinthatnánk. Megtaláltuk Eötvös hosszú leírásainak kulcsát, melyek papírra vetéséhez az adhatott számára hitet és erőt, hogy hősei még nem a modernizáció emberei, következésképpen személyiségük sem multiplálódott a modernitás korában majd megszokottá váló módon. Mindez alighanem igaz, de a helyzet mégis bonyolultabb kisé.

2. Identitás és modernitás

A személyes identitás nem modern képződmény, annál inkább modern képződmény az, hogy a személyes identitás a társadalom egyre szélesebb rétegei számára válik problematikusá.

Thomas Luckmann egyik tanulmánya kezdődik ezzel a mondattal. Megállapítása indoklasként elmondja, hogy az emberiség történetének legnagyobb részében a népesség meghatározó hányada számára a személyes identitás nem szubjektív reflexiók eredményeként keletkezett, amelyek az Én és a társadalmi környezet szembenállásából fakadnak, hanem társadalmi adottságként volt jelenvaló.⁷ A modernitás korában viszont a helyzet megfordul. Cornelia Bohn és Alois Hahn ezt – Niklas Luhmann

³ EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, s. a. r. F. KNOLL Magda, FENYŐ István, Bp., Unikornis Kiadó, 1995, I, 11.

⁴ *Uo.*, 181–182. – A fiziognómiai gondolkodás és a jellemábrázolás összefüggéséről Erdélyi János és Kemény Zsigmond kapcsán lásd: KUCSERKA Zsófia, *A mechanikus, a vegytani és az ismeretlen* It, 93(2012), 3. sz., 328–347.

⁵ *Uo.*, 11.

⁶ *Uo.*, 169.

⁷ THOMAS LUCKMANN, *Persönliche Identität, soziale Rolle und Rollendistanz = Identität*, hrsg. von Odo MARQUARD, Karlheinz STIERLE, München, Fink Verlag, 1996 (Poetik und Hermeneutik, 8), 294.

terminológiáját átvéve – úgy fejezik ki, hogy a modern társadalom funkcionális részrendszerekre való elkülönülése a személyes identitás új formáinak kialakulásával jár együtt.⁸ Amíg a középkor emberének személyes identitását élethossziglan meghatározta a születése (jobbágy, nemes vagy éppen arisztokrata), és a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye minden élethelyzetben szilárd viszonyítási pontot biztosított számára, addig a modern kor embere folyamatosan viselkedni kénytelen. Élete ugyanis nem egy, hanem több társadalmi alrendszer keretei között zajlik, folyamatosan vált, átlép egyikből a másikba, és viselkedését mindig az éppen adott alrendszer elvárásaihoz igazítja. Gyorsan megtanulja ugyanis – a szerzőpáros banális példáját idézve –, hogy az ember másként viselkedik üzleti tárgyalás közben, másként a bíróságon és megint másként otthon, családjá körében. Ám legyen akárhol is, állandóan résen kell lennie, vigyáznia arra, hogy identitásának a megfelelő helyzetben a megfelelő oldalát tegye érzékelhetővé – miközben problémát jelent számára, hogy identitására a maga teljességében egyetlen reális szituációban sincsen szüksége, megmutatására nincs is lehetősége. Sőt, annak mibenléte még önmaga számára sem evidens, inkább konstrukció tárgya, például emlékiratainak megfogalmazása közben.

Thomas Luckmann ennek kapcsán úgy fogalmaz, hogy saját identitásának reflexívvé tétele a modern ipari társadalomban a népesség egyre szélesebb körei számára válik elkerülhetlenné: a személyes identitás társadalmi adottságból kulturális kényszerre, elkerülhetlenül reflektálandó problémává alakul.⁹

Eötvös hősei nagy többségének – talán csak a főhős, Tengelyi Jónás, és a bűnbe esett jobbágy, Viola kivételek – nincsenek identitásproblémái. De Tengelyi és Viola identitásproblémái sem a modern emberéi: nem saját kényszerű reflexióik, hanem külső kényszerek nyomán keletkeznek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy *A falu jegyzője* többi szereplője esetében a külső, a szerep és az identitás között feltétlenül tökéletes lenne az összhang – legfeljebb azt, hogy személyiségük kezdetleges multiplifikálódása önmaguk számára nem okoz problémát.

Annál több problémát okoz viszont azoknak, akikről az archaikus (hierarchikusan berendezett) társadalmi rend elvárásai szerint atyailag gondoskodniuk lenne illendő.

3. Modernizáció és irányregény

„Elmegyek, fordúlok egyet-kettőt”, szóla,
„Hiszen én vagyok az ország számadója.”

Lajos király szájába adja ezeket a szavakat Arany a *Toldi szerelme* első kidolgozása, a *Daliás idők* elején. A puha párnaszékét szegényes gúnyára cserélő király szándéka

⁸ Cornelia BOHN, Alois HAHN, *Selbstbeschreibung und Selbstthematization: Facetten der Identität in der modernen Gesellschaft = Identität und Moderne*, Hrsg. von Herbert WILLEMS, Alois HAHN, Frankfurt/M., Suhrkamp Verlag, 1999, 33–61. Vö. továbbá: Herbert WILLEMS, Alois HAHN, *Einleitung: Modernisierung, soziale Differenzierung und Identitätsbildung = Identität und Moderne*, i. m., 9–29.

⁹ LUCKMANN, i. m., 294.

pedig természetesen az – hasonlóan a Mátyás királyról szóló történetekhez –, hogy személyes tapasztalatokat szerezzen:

Merre mi panasz van; mi a népség terhe;
Hogy teszik a törvényt a szegény emberre.

Cselekedetét az archaikus társadalom elvárásrendje szabályozza, amely szerint a hierarchiában magasabb fokon állók nem egyszerűen urai, hanem gyámolítói is az alattuk elhelyezkedőknek.

[...] nem a pálcza és büntető hatalom, hanem a szánakozó szeretet és bizodalom tarthatják csak fel a jobbágy és földesúr között azon atyai és fiui kapcsolatot, melyet hazánk minden részeiben oly gyakran emlegetnek, de sokan csak emlegetnek.

E mondatok Deák Ferencnek az 1832–36-os országgyűlésen elmondott egyik beszédéből¹⁰ valók. Megismétli a régi elvárást, de egyben a benne foglaltak hiányára hívja fel a figyelmet. Nyilvánvaló persze, hogy az itt felemlített szeretetteljes és gondoskodó viszony a korábbi évszázadokban sem feltétlenül érvényesült. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a regény cselekményének ideje és a régmúlt között Eötvös is fontos különbséget észlel.

Nemzetünk vas-korszakában a magasállású férfiaknak nagy jellemre s erős szívre vala szükségök, mely megacélozva csapások által, ellentálljon vagy széttörjön, de ne engedjen soha. Századunkban, hol minden, mi magasabban áll, csak papirossal – azzal, melyre újságok, s azzal, melyre bankjegyek íratnak – támadtatik meg, elég, ha a szív kissé megkeményedett, elég, ha a római „nil admirari-t” nemcsak jóra, de mi nehezebb, az alávalóságra nézve is megtanulja; s e tulajdonokat a taksonyi főispántól el nem tagadhatja senki.¹¹

Megfigyelhetjük, hogy a regény hangja rendre szatirikussá válik ott, ahol az elvileg még mindig létező régi elvárásokat kora gyakorlatával szembesíti. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az általa ábrázolt kor olyan átmeneti időszak, ahol a régi és az új egyaránt negatív arcát mutatja. A hatalmat birtoklók tetteit még nem korlátozzák a modern ipari társadalom *szabadság, egyenlőség, testvériség* liberális alapelvein nyugvó törvényei, ezek hiányában gátlástalanul élhetnek vissza a számukra társadalmi helyzetükből (nemes voltukból) eredő szabadsággal. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy már figyelmen kívül hagyják a régi világ törvényeinek szellemét, miközben új törvények még nem gátolják tevékenységüket. Cselekedeteik pedig könnyen normaszegővé tehetik azokat, akik felett hatalmukat gyakorolják, ráadásul olyan (archaikus) társadalmi viszonyok közepette, ahol a normaszegés azonnali és teljes exklúzióval jár együtt.¹² Bizonyítja ezt Viola sorsa, és ezzel kell szembenéznie a nemeslevelétől megfosztott Tengelyinek is.

¹⁰ Az *irtványok visszaváltásáról* = DEÁK Ferencz *beszédei*, összegyűjt. Kónyi Manó, Bp., [Franklin-Társulat], 1903², I, 27.

¹¹ EÖTVÖS, *i.m.*, I, 168.

¹² PETER FUCHS, *Moderne Identität – im Blick auf das europäische Mittelalter = Identität und Moderne*, *i. m.*, 279–280.

A modern embernek ilyen vonatkozásban már könnyebb a helyzete: a társadalom egyik részrendszeréből való kizáratása nem érinti azonnal és szükségszerűen a többiben betöltött szerepét.

Eötvös szenvedő hősei azonban még nem a modernitás korának emberei. Annál súlyosabban érinti őket, hogy a felettük hatalmat gyakorlók esetében a külső és a belső, a szavak és a tettek egysége már nem áll fenn. Pontosabban fogalmazva, a regény hosszú leírásai, amelyek a külsőn kívül – a mindent tudó elbeszélő pozícióját felhasználva – a lélek működésébe is bepillantást engednek, ezt az egységet torzójukban, vagy ha úgy tetszik, önmaguk paródiájaként mutatják.

A szolgabírói feladatkör bemutatásából például kiolvashatók a régi eszmények:

Ő a közrend fenntartója, a gazdag s szegény védője, bírálja s apja járásának, [...] kinek kezein alólról minden panasz, felőlről minden parancs keresztülmegy [...] Ha azon öt-hatszáz férfi közül, kik hazánkban e hivatalt viselik, hanyagságból egy nem teljesíti kötelességét, ezek szenvednek. Ha egy közülök részrehajló, több négyszögmérőföldnyire az igazság kiszolgáltatása megszűnt e hazában. Ha egy tudatlan, legalább az adózó népre nézve országgyűlésünk hasztalan alkotja törvényeit.¹³

Amit Nyúzó, a regény szolgabírája, tetteivel és külalakjával mutat, az tökéletesen megfelel ennek a szerepkörnek: elszántan üldözi a bűnt, és már kinézetével is visszarettent annak elkövetésétől. A mord külső mögött azonban saját zsebére dolgozó és hatalmával visszaélő személyiség bújik meg, akitől éppen a bűnözők nem rettegnek:

Csontos, szikár termete, a redős arc, melynek mord kifejezését sötét szakállal s hosszú lelógó bajsa még inkább nevelék, zöld villogó szemei, [...] s rikácsoló hang, mely minden vallatásnál vagy más törvénykezési eljárásnál az egész falut rémülésbe hozá, oly egészet képezének, mitől a járásban – gazembereket kivéve – mindenki remegett [...]¹⁴

Ha végigtekintünk Eötvös regényének gondosan bemutatott negatív alakjain, azok valamennyien ilyen értelemben multiplikálódott személyiségek, akik másként viselkednek a nyilvánosság előtt és másként magánviszonyaikban. Abban különböznek a modern embertől, hogy annak ugyan problémát okozhat személyiségének multiplikálódása, de nem akarja azt a látszatot kelteni, hogy ő teljes egészében azonos azzal, aminek egy adott helyzetben látszik. Eötvös regényének negatív szereplői viszont még őrzik a Habermas által leírt reprezentatív nyilvánosság¹⁵ látszatát: azt akarják elhitetni a hierarchiában náluk alacsonyabb fokokon helyet foglalókkal, hogy ők minden helyzetben olyanok, amilyeneknek nyilvános szerepléseiken megmutatkoznak.

Az őket körülvevő társadalom azonban már túlélte önmagát, nem is lehet képes a korábbi keretek között megfelelően működni. Ez az oka annak, hogy Eötvös bizonyos szempontból akár megértőnek tűnhet a saját üres zsákját megtölteni igyekvő Nyúzóval

¹³ *Uo.*, 17.

¹⁴ *Uo.*, 18.

¹⁵ Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, ford. ENDREFFY Zoltán, Bp., Osiris, 1999, 55–63.

szemben. Miután az imént töredékesen idézett bekezdés kihagyott mondataiban részletesen bemutatja a szolgabírói feladatok sokrétűségét, amely a bűnüldözéstől és igazságszolgáltatástól kezdve az utak és hidak karbantartásán át az iskolák felügyeletéig, a fővadász mesterségig és a kórházak felügyeletéig húzódik, kegyes olvasóinak arra is felhívja a figyelmét, hogy mindezért milyen csekély fizetség jár. A látszólagos megértés természetesen szatírába fordul és a magát túlélt állapotok további fenntarthatatlanságára utal:

A szolgabírói hivatalnak [...] két nagy hibája van: fölötte sok munka s fölötte kevés fizetés, s ha egyesek, kik e hivatalt viselik, ez alkotmányos bajon nem segítenek, s egyikből - értem a munkát - jó részt el nem hagynak, míg a másiktól - értem a fizetést - többet vesznek magukra, mint minek elvállalására törvény szerint kényszerítettének, [...], nem láthatom át, miként nevelhetné tekintetes Nyúzó Pál négy fiát a haza istápjainak, s miként léphetne fel főként azon méltósággal, melyet hivatala megkíván [...]¹⁶

A problémák megoldása a feladatköröknek a modern, funkcionálisan differenciálódott társadalom elvárásainak megfelelő elkülönítése és az elvégzett munkával arányos díjazása lenne. Ez a belátás azonban Eötvös munkájában nem fogalmazódik meg, a szereplők között a modernizációval elkerülhetetlenül együtt járó multiplikációnak nincsen képviselője, és nem képviseli azt a narrátor sem.

A regény paradoxona, hogy pozitív hőse, Tengelyi Jónás, aki eredendően erős ambíciót érez a társadalom átalakítására, egész mentalitásában a reformálni kívánt társadalom elavult ideálképét, a *külső* és a *belső* teljes harmóniáját testesíti meg, azaz egy valaha talán létezett, de saját korában már életképtelen erkölcsiség nevében lép fel kora erkölcstelenségeivel szemben. Kinézete és bensője minden helyzetben teljes összhangban van cselekedeteivel, mindig és megbízhatóan önmaga, családja körében ugyanazokat az elveket képviseli, mint külső megnyilvánulásaiban. Ez a következetesség azonban, melyben a személyiség és a cselekvés egysége fejeződik ki, valójában elavult. Eötvös a regény folyamán többször is világossá teszi ezt – egyszer a narrátor, máskor valamelyik szereplő szájába adva a szót.

Határtalan lelkesülés minden jó- s nemesért, minden alávalóságnak lángoló gyűlölése, rokonszenv minden szenvedés iránt, bátorság mindig s mindenütt, hol igaztalanság ellen szóval vagy tettel fel kelle lépni, de egyszersmind azon elvbeli szigor, mely néha maga igaztalansághoz vezet; egyszóval mindazon tulajdonok, melyek Utópiában Jónást a polgárok legerényesbikévé, magas civilizációink közepette pedig túrhetlen vagy legalább oly emberré teszik, kit kerülni szoktak.¹⁷

Azt pedig, hogy szigorú következetessége milyen mértékben teszi alkalmatlanná arra, hogy bármely nagyobb arányú átalakulás vezéregyéniségévé váljon, a főispán titkárnak jellemzése teszi világossá:

¹⁶ Eötvös, *i.m.*, I, 17–18.

¹⁷ *Uo.*, 39.

Mély meggyőződésű emberek többnyire elkülönözve állnak, s nem könnyen gyűjthetnek pártot magok körül, mely által veszélyessé válhatnak. Hatalmas csak az lesz, ki az eltérő érdekek s vélemények közt föl tudja találni a középutat; s excellenciád látni fogja, ez nem Tengelyi szerepe. Meggyőződésében hajthatlan, kérlelhetlen a következtetésekben, melyeket belőle von; sokan talán érezhetik szavai igazságát, megvallani ezt kevesen fogják. Kik vezérsillagul a szoros logikát tűzték ki maguknak, azokat a sokaság ritkán követi.¹⁸

Pedig Tengelyi Jónás fiatal korábban vezérszerepre vágyott.

Apja, Ézsaiás számára még az volt magától értetődő, hogy életét Bárd község körének keretei között, jól és mindenki számára átlátható normák által vezérelten élje le. Természetesnek tartotta volna azt is, hogy fia ugyanebben a világban, ugyanezen archaikus világ mindenki számára átlátható és szilárd normáit magáévá téve és képviselve lépjen a helyébe. Jónás azonban ennél többet szeretne elérni: normakövetés helyett azokat a normákat akarja átalakítani, amelyek lényege a mozdulatlan: születése mindenki számára eleve meghatározza pályájának lehetséges kereteit. Nemesemberből, még ha szegény is, Magyarországon minden válhatik – mondja Konkolyi,¹⁹ s mivel Tengelyi nemes, számára elvileg nyitva áll a lehetőség, hogy kezébe vegye saját és mások sorsát.

Célt azonban csak akkor érhetne, ha hajlandó lenne az általánosan érvényes normák helyett a helyzethez szabott normalitások²⁰ elfogadására. Eötvös nem kis szarkazmussal mutatja be, hogy amikor e feladatot helyette mások elvégzik – más személyt kreálnak belőle elhíresedett megyegyűlési beszéde nyomán – akkor a siker küszöbéig juthat. Ám beleütközik a politika normalitásába: ha érdekünk úgy kívánja, bármikor bárkit oda lehet dobni áldozatul – miközben multiplikálódott énünk kirakatba tett része látványosan sír az áldozat fölött. Az elszenvedett sérelem azonban csak keserűséget okoz számára, de nem identitászavart: normát mások szegtek – egyszer helyette, másszor ellenében – ő maga azonban mindig önmaga maradt.

Mindezek után – újabb paradoxon. Tengelyi egy olyan kis világban lel viszonylagos lelki nyugalomra, amelynek nagy társadalmi kereteit megváltoztatni szeretné. Nem foglalja el apja helyét Bárd községben, és végül oda jut, hogy apjához nagyon hasonló körülmények között találja meg boldogságát Tiszaréti világos normák által meghatározott viszonyai között. Ám az, hogy az őt körülvevő tágabb világ már nem normák, hanem normalitások szerint működik, végül normaszegésre kényszerítik. Identitásproblémája ide vezethető vissza: neki, normakövető embernek szembe kell néznie azzal, hogy az általánosan érvényes normákat felülírhatják az adott helyzetből fakadó normalitások:

¹⁸ *Uo.*, 172–173.

¹⁹ *Uo.*, 49.

²⁰ Norma és normalitás különbségéről lásd: Ursula LINK-HEER, „*Multiple Persönlichkeit“ als psychotherapeutischer Biographiegenerator = Identität und Moderne, i. m.*, 181.

Viola, mondják, szereti nejét s most betegsége alatt bármily veszélyek közt el fog jőni hozzá. Mit tegyek akkor? Mint tisztviselőnek esküdt kötelességem elfogni őt, mint ember borzadok e gondolatától.²¹

Megállás azonban nincs: nemesi levelének visszaszerzése érdekében kénytelen elfogadni a kényszerűen szintén normaszegővé vált Viola segítségét. Mindez világossá teszi, hogy a normák helyett egyre inkább normalitások szerint működő, ilyen értelemben premodern világban a normákhoz való vak ragaszkodás már nem lehetséges.

Eötvös ezt nem feltétlenül helyesli, pontosabban regényéből nem derült ki, hogy miként is viszonyul hozzá.

4. Záró bekezdések

Tengelyi sorsának alakulása nagyon erős kritikája a kornak, de a kritikához nem kapcsolódik a lehetséges kiút irányának a megjelölése. Az, hogy sorsa végül a korábbi keretek megváltozása, vagy legalább megváltozásának reménye nélkül fordul jóra, ha nem irányregényről lenne szó, talán nem is lenne feltűnő. Így azonban az irány irányvesztése (hiánya) jelentéssé válik. Az irányregény-ellenes Pulszky még úgy fogalmazott korabeli kritikájában, hogy

[...] a művész győzött a polimizáló journalista felett, s a regény berekesztése ellenmondásban áll a szerző bevallott politikai céljával; hiszen minden megyei visszaélések mellett is, Tengelyivel semmi egyéb nem történik, mint a mi vele még a centralizatio ígértföldében, Franciaországban is megtörtént volna, t.i. hogy elégséges bűnjelek nyomán elfogatván, végtére csakugyan felmentik, nemessége többé kétségbe nem hozatik [...]²²

Én ezt ma már, az elmondottak nyomán, másként látom. Úgy, hogy a modernizálódás hajnalán, amikor a személyiség multiplikálódása még csak árnyoldalainak megmutatására volt képes, Eötvös maga sem látott tisztán. Ez az oka, hogy regénye második felében megadta magát. Kalandregénybe, vagy ha úgy tetszik, bűnügyi regénybe fordította az irányregényt: a cselekmény, amely korábban az irány megmutatásának apropója volt, most önmagában válik meghatározóvá. S Tengelyi igazságára ugyan a bűnügyi regény logikája szerint fény derül, ez a *happy and* azonban mit sem változtat a regény *iránya* által nagyon erősen exponált problémák megoldatlanul hagyásán.

²¹ EÖTVÖS, *i.m.*, I, 76.

²² PULSZKY Ferenc, *A falu jegyzője* = P. F. *Kisebb dolgozatai*, s. a. r. LÁBÁN Antal, Bp., MTA, 1914, 203–204.